

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ МИСТЕЦТВ
імені І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Кафедра народних інструментів України

Гашмакова Н. В., уклад.

**САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТІВ В ПРОЦЕСІ ОПАНУВАННЯ
ЗАСАД ДИРИГЕНТСЬКОГО ВИКОНАВСТВА**

Методичні рекомендації
для вищих навчальних закладів культури
і мистецтв III–IV рівнів акредитації
Код та напрям підготовки Бакалаврів: № 6.020204
«Музичне мистецтво», спеціалізація «Народні інструменти»

Харків – 2012

Щ 315.1

УДК 78.071.2:371.2

Б33

Друкується за рішенням Вченої ради Харківського національного університету
мистецтв імені І. П. Котляревського (протокол № 2 від 4 жовтня 2012 р.).

Рецензенти:

Лошков Юрій Іванович – доктор мистецтвознавства, професор кафедри народних інструментів Харківської державної академії культури.

Плужніков Віктор Миколайович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри оперної підготовки Харківського національного університету мистецтв імені І.П.Котляревського.

Автор-укладач:

Башмакова Наталія Вікторівна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри народних інструментів України Харківського національного університету мистецтв імені І.П.Котляревського.

Самостійна робота студентів в процесі опанування засад диригентського виконавства: методичні рекомендації для вищих навчальних закладів культури та мистецтв III-IV рівнів акредитації (код та напрям підготовки Бакалаврів: № 6.020204 «Музичне мистецтво», спеціалізація «Народні інструменти») / Харк. націонал. унів. мистецтв; Уклад.: Н.В.Башмакова – Х.: ХНУМ, 2012. – 20 с.

На основі узагальнення принципів й традицій викладання диригування на кафедрі народних інструментів України Харківського національного університету мистецтв імені І.П.Котляревського та особистого педагогічного досвіду автора розглянуто особливості та проаналізовано основні напрями організації самостійної (позакласної) роботи студентів I-го та 2-го курсів з дисципліни «Диригування». Окремлено спектр теоретичних питань та практичних вмінь, що припадають на самостійне вивчення та відпрацювання. Методичні рекомендації укладені з метою покращення навчально-виховного процесу та адресовані студентам вищих навчальних закладів культури та мистецтв III-IV рівнів акредитації, які опановують засади диригентського виконавства, а також викладачам та концертмейстерам.

ТРАДИЦІЇ ВИКЛАДАННЯ ДИРИГУВАННЯ НА КАФЕДРІ НАРОДНИХ ІНСТРУМЕНТІВ УКРАЇНИ ХНУМ імені І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

Цикл диригентських дисциплін включив до навчального плану підготовки фахівців-народників Костянтин Леонтійович Дорошенко, які очолював у 1947-1957 роках відділ народних інструментів Харківської державної консерваторії. Здійснюючи цей важливий крок, видатний музикант, який здобув безумовний авторитет серед колег, прагнув підняти рівень навчання виконавців на народних інструментах. Проблема професійної підготовки фахівців, здатних керувати оркестрами народних інструментів, була особливо актуальна у післявоєнні роки. Можливо припустити, що й факт роботи в ці роки відділу народних інструментів у складі диригентсько-хорового факультету, мав рішуче значення для запровадження обов'язкового опанування студентами-народниками диригентською спеціальністю.

В результаті постійної роботи К.Л.Дорошенко над удосконаленням методики викладання диригування, були знайдені раціональні принципи й форми навчання засадам диригентського мистецтва, що, сприявши становленню самобутньої диригентської школи, залишилися актуальними й до нашого часу. Й сьогодні особливу увагу у процесі підготовки диригентів на кафедрі народних інструментів приділяється питанням постановки диригентського апарату, розвитку навичок самостійної роботи студентів (пов'язаних, по-перше, з уважним та доскональним вивченням нотного тексту), збагаченням учбового репертуару. Останнє втілюється відповідно до визначених К.Л.Дорошенко репертуарних пріоритетів – обов'язкове засвоєння творів оркестрово-симфонічної музики разом з оригінальними композиціями для оркестру народних інструментів. Слід відмітити й комплексний підхід до проведення контрольних заходів, що включають виконання навчальної програми починаючими диригентами, перевірку їх самостійної науково-пошукової роботи (анотацій до творів, що вивчаються), а також проведення колоквиуму.

Розвитку означених традицій у викладанні диригування на кафедрі у другий половині ХХ ст. сприяла діяльність плеяди видатних музикантів (більшість з яких – учні К.Л.Дорошенко): В.І.Михеліса, В.Ф.Савіних, В.О.Гризодуба, В.Н.Кончича, Є.А.Бортника, О.І.Назаренко, В.І.Ніколаєва та Є.Г.Морозової. У різні роки на кафедрі народних інструментів викладали такі корифеї диригентського мистецтва, як випускник Московської консерваторії, Народний артист Росії І.Б.Гусман, Заслужений діяч мистецтв Росії А.В.Алексєєв, диригент симфонічного оркестру ХОФ П.Ф.Шеметов, диригент Харківського театру музичної комедії А.К.Відуліна, Заслужений діяч мистецтв України Д.Ф.Журавель (учень І.А.Мусіна), директор та головний диригент ХОФ Ю.В.Янко.

Творче перетворення методичних та організаційних ідей К.Л.Дорошенко було притаманне педагогічній діяльності його учня й наступника на посаді завідуючого секцією диригування Володимира Івановича Ніколаєва, який зміг розпалити любов до диригентського мистецтва в серцях багатьох своїх учнів. Деякі з них присвятили життя цьому нелегкому виду музичного виконавства, зокрема – диригент ХАТОБа Ю.О.Яковенко, диригент Харківського театру музичної комедії Ю.І.Шаршонь, які ще кілька років тому мали можливість реалізувати себе у якості викладачів кафедри народних інструментів ХНУМ імені І.П.Котляревського.

У теперішній час секцію диригування також очолює учень К.Л.Дорошенко – видатний виконавець й композитор, Заслужений діяч мистецтв України, професор Борис Олександрович Міхеев. Разом з ним засадам диригентського мистецтва студентів-народників навчають: Заслужений діяч мистецтв України, професор О.В.Міщенко; старші викладачі Н.В.Мельник, Л.С.Колюканова, а також учні В.І.Ніколаєва – старший викладач А.М.Стрілець та в.о.доцента, кандидат мистецтвознавства Н.В.Башмакова. Активну участь в процесі підготовки диригентів приймають й провідні концертмейстери кафедри: О.С.Ровная, Т.С.Цимбалюк, О.В.Батаєва, Г.Г.Чумаченко, Г.О.Подпорінова, О.М.Калашнікова, О.В.Михайлова.

Вже більше півсторіччя ХНУМ ім.І.П.Котляревського завдяки роботі секції диригування на кафедрі народних інструментів забезпечує потреби професійних оркестрів в диригентах вищої кваліфікації та комплектує диригентсько-педагогічними кадрами навчальні заклади усіх рівнів, як в Україні так і за її межами. Серед видатних у цьому аспекті випускників: Заслужений діяч мистецтв України В.Н.Городовенко, В.О.Баскаков, О.М.Безгодков, О.І.Гончаров, В.М.Плужніков, В.В.Жуков, Є.Булгаков, О.Голєв, С.Неверов, Л.Верещако та багато інших. На значимість внесеного ХНУМ імені І.П.Котляревського вкладу в розвиток культури нашої країни вказують імена видатних випускників, які були студентами кафедри народних інструментів, а з часом займали посади керівників професійних оркестрів – А.В.Калабухін, А.К.Відуліна, М.А.Шпак та ін..

Цикл диригентських дисциплін, що сьогодні пропонується студентам кафедри народних інструментів України ХНУМ імені І.П.Котляревського, включає такі предмети як «Диригування в класі», «Диригування з оркестром», «Читання оркестрових партитур», «Інструментовку» та лекційні курси «Інструментознавство», «Теоретичні основи та методика викладання диригування». Конкурсний екзамєн, що завершує загальний (дворічний) курс диригування, сприяє виявленню найбільш обдарованих студентів (30% від загальної кількості студентів II-го курсу), які заслуговують на здобуття кваліфікації «диригента оркестру народних інструментів», при цьому робота на кафедрі трьох навчальних колективів умовно дозволяє орієнтувати студентів III–V курсів по трьом спеціалізаціям: диригент оркестру народних інструментів, диригент капели бандуристів, диригент баянного оркестру.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ ЗАГАЛЬНОГО КУРСУ ДИРИГУВАННЯ

Загальний курс „Диригування” є фундаментальним та професійно-орієнтовним у вивченні фахового циклу дисциплін студентами 1-2 року навчання оркестрового факультету кафедри „Народні інструменти України” ХНУМ імені І.П. Котляревського спеціалізації 6.020204 „Народні інструменти” за фахом „Академічне виконання на народних інструментах”. Кафедра „Народні інструменти України” готує фахівців, які отримують по закінченні навчання освітньо-кваліфікаційний рівень „бакалавр музичного мистецтва” з кваліфікацією: „артист оркестру (ансамблю, капели бандуристів)”, „викладач (балалайка, бандура, баян, гітара, домра, цимбали)”, „диригент навчального та аматорського оркестру народних інструментів”. Курс дисципліни „Диригування” 1-2 року

навчання є загальним для студентів усіх спеціалізацій кафедри „Народні інструменти України” і певної кваліфікації не надає.

Запропоновані методичні рекомендації укладено відповідно до основних положень та завдань, зазначених у навчальній програмі з дисципліни «Диригування. Загальний курс» (автор-укладач: Стрілець Андрій Миколайович – старший викладач кафедри „Народні інструменти України” ХНУМ імені І.П. Котляревського), що затверджена на засіданні Вченої ради ХНУМ імені І.П. Котляревського (протокол № 8 від 31 березня 2011 р.) [3].

Метою загального курсу диригування є оволодіння базовими прийомами диригентської техніки та основами методики аналітичної роботи з партитурою, що є фундаментом для подальшого отримання кваліфікації „артист оркестру (ансамблю, капели бандуристів)” та надає право (в разі вдалого проходження конкурсного відбору, що відбувається під час підсумкового іспиту 4 семестру) вивчати дисципліну „Спеціальне диригування” з подальшим отриманням відповідної кваліфікації.

Розкриттям основної мети обумовлені навчально-методичні завдання курсу. Серед них: засвоєння раціональних принципів постановки диригентського апарату; подолання елементів фізичної скутості та доцільного розподілу м'язового напруження під час диригування; напрацювання базового арсеналу зрозумілих і раціональних елементів диригентської техніки; визначення та свідоме застосування доцільних варіантів диригентської аплікатури з метою адекватної передачі уявному оркестру елементів виконавського задуму; з'ясування відмінності виконання різних за стилем музичних творів; розкриття основних принципів та прийомів аналітичної роботи з партитурою; ознайомлення з історією розвитку диригентського мистецтва та персоналіями всесвітньо відомих диригентів; поєднання набутих теоретичних та практичних навичок для якомога точнішого втілення композиторського задуму під час диригування творів в класі; засвоєння певної кількості творів (від 12 до 20 композицій) з учбового диригентського репертуару; розвиток уміння аналітичної роботи з науково-методичною літературою.

В результаті вивчення загального курсу диригування у студента повинен сформуватися комплекс елементарних знань, навичок та умінь, необхідних для подальшого оволодіння теоретичними та практичними основами диригентського мистецтва. Зокрема студент повинен:

знати раціональні принципи постановки диригентського апарату; структуру елементарного диригентського жесту (змаху); функції та особливості використання диригентської палички; основи раціонального розподілу функцій рук в диригуванні; варіанти тактування простих та складних тактових розмірів; особливості виконання рисунків схем тактування (від 1-но – до 12-ти дольних); основні положення щодо вибору схем тактування; умови зрозумілості та ясності рисунку диригентських жестів; особливості застосування й види позицій, планів, діапазону; різновиди ауфтактів та умови їх застосування; особливості показу вступів різним інструментам та групам; варіанти виконання зняття звуку; види фермат; прийоми встановлення на зміни темпу; засоби передачі агогічних відхилень темпу; прийоми передачі в диригентських жестах динамічних нюансів,

їх раптових змін, артикуляції та штрихів; особливості роботи з партитурою; поетапний план роботи диригента над музичним твором; комплекс вправ, спрямованих на подолання м'язової напруги під час диригування; різні види оркестрів народних інструментів, їх склад (стрій та діапазон інструментів) та особливості нотації (транспорт та послідовність розміщення інструментів та оркестрових груп в партитурі), а також варіанти посадки колективів; інструменти симфонічного оркестру (стрій, діапазон, транспорт), різні види оркестрових составів та особливості їх нотації та розміщення (посадки); основні етапи історичного розвитку диригентського мистецтва; план самостійної підготовки диригента до репетиції (з концертмейстерами в класі); 12-20 творів з рекомендованого учбового репертуару [3, с.7-8];

мати навички тактування різних схем; раціонального розподілу функції рук під час виконання програми; доцільного застосування базових прийомів диригентської техніки (показ різновидів ауфтактів, вступів різним інструментам та групам, зняття звуку, фермат, динамічних нюансів й їх змін, артикуляції та штрихів, зміни темпу та агогічних відхилень, пауз, особливостей ритмічного рисунку); контролю м'язового напруження (тонусу диригентського апарату); роботи з музичними творами по партитурі; попереднього аналізу партитури, як основного носія інформації щодо авторського задуму; читання «з листа» партитур нескладних творів; самостійного підбору диригентської аплікатури для диригування нескладних творів;

вміти демонструвати повний обсяг вмінь, що передбачені у програмних вимогах до загального курсу диригування; вірно визначати схеми тактування в запропонованих музичних творах; тактувати будь-які схеми в різних темпах та типах артикуляції, за необхідністю маркуючи або зупиняючись на будь-якій долі; користуватися руками раціонально та абсолютно незалежно одна від одної; раціонально використовувати такі диригентські ресурси, як постановка апарату, позиції рук, диригентський план та діапазон; виконувати будь-які види ауфтактів та фермат; відтворити в диригентському жесті зміни темпу, динамічних нюансів, артикуляції, штрихів, а також особливості ритмічного рисунку мелодичної лінії та інших елементів оркестрової фактури; самостійно проаналізувати партитуру незнайомого музичного твору; використовуючи комплекс музично-теоретичних знань з диригування, переконливо виконувати музичний твір; спілкуватися з концертмейстерами з метою покращення виконання та втілення певних елементів власного диригентського задуму; в разі необхідності – виконувати нотну коректуру та робити 4-х ручні клавіри творів для симфонічного або народного оркестрів; самостійно складати диригентський план роботи в класі; писати анотації до музичних творів, що включені в програму контрольних прослуховань; самостійно працювати з музичально-теоретичною, методичною, бібліографічною літературою, аудіо та відеозаписами; критично сприймати діяльність диригентів під час відвідування концертів та репетицій, а також оцінювати роботу сокурсників при проведенні відкритих уроків з диригування; спостерігати за тактикою проведення диригентом репетиційного процесу в оркестровому класі (активна позиція оркестранта).

Зазначений комплекс й є основним змістом навчального процесу перших двох років навчання в класі диригування. Безумовно процес формування означених знань, навичок та умінь безпосередньо пов'язано з рівнем розвитку здібностей студента та ступенем його активності під час навчально-пошукової діяльності.

ЗНАЧЕННЯ ТА СПЕЦИФІКА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕСІ ОПАНУВАННЯ ЗАСАД ДИРИГЕНТСЬКОГО ВИКОНАВСТВА

Творчо-виконавська діяльність музиканта, незалежно від обраної їм спеціалізації, потребує багато часу приділяти вдосконаленню слухових уявлень та виконавської техніки, що безпосередньо залежить від вміння самостійно працювати. Особливі проблеми в організації самостійних занять відчують студенти, що опановують засади диригентського виконавства.

Слід пам'ятати, що вміння самостійно вирішувати актуальні завдання, що виникають при роботі над музичним твором в класі диригування розвивається поступово. Головною умовою формування самостійності студента є *побудова навчального процесу за дидактичним принципом свідомого підходу до навчання*. Це принцип направлено на стимулювання активності та певної незалежності молодих диригентів.

Критеріями прояву самостійності студента є наявність запитань, особистих поглядів та оцінок, вміння свідомо використовувати отримані знання й організовувати свій труд.

Принцип свідомого підходу до навчання буде проявлятися в класі диригування лише за умов створення педагогом проблемних ситуацій, таких що сприймаються та відчуються студентом як протиставлення його особистих знань з реальністю. Іншими словами, викладач за допомогою різних методів повинен вказати й переконливо зазначити невідповідність між нотним текстом й слуховими уявленнями диригента, між слуховими уявленнями та їх руховими втіленнями, між руховими втіленнями та їх звуковою ілюстрацією (виконанням). Що до методів, слід зазначити, що особливо переконливим буде не лише метод особистого показу викладача, а й категорична вимога до концертмейстерів чутко "грати по руці", що дозволить студенту почути звуковий результат, що буде адекватний його жестам. У цьому сензі роль концертмейстерів при вихованні диригента важко переоцінити.

Засади диригентської майстерності закладаються у 1-4 семестрах, коли увага, переважно, приділяється постановці диригентського апарату (або її вдосконаленню) та опануванню елементарних базових основ диригентської техніки. Набуття диригентських навичок, технічні завдання і вправи повинні засвоюватися в контексті художнього осмислення того чи іншого прийому, пізнання його виражальних характеристик. На цьому етапі навчання студент також знайомиться з азами роботи над партитурою, опановує уміння донести до концертмейстерів за допомогою мануальної техніки власний виконавський задум, розвиває свій внутрішній слух. Час роботи в класі переважно використовується для вивчення творів програми та позапрограмних п'єс, опанування нових прийомів техніки диригування, практичної перевірки навичок і напрацювань студента. Самостійні заняття студентів є необхідною складовою загального курсу диригування. На одну годину індивідуальних занять з викладачем і

концертмейстерами на тиждень, що передбачена навчальним планом дисципліни, припадає більш ніж півтори години самостійної роботи студента.

Виникаючі труднощі позакласної роботи з опанування техніки диригування пов'язані з відсутністю "інструмента" (концертмейстерів, або оркестру). Самостійні заняття диригента беззвучні, вони не мають певного об'єктивного критерію, що сигналізує вірно чи ні займається студент (цим критерієм є співвідношення внутрішнього слухового образу з реальною звучністю). Це положення не знімає необхідності самостійних занять диригента, а лише підкреслює їх специфічність.

Акцентуючи природу виконавського мистецтва, С. Казачков зазначає, що в диригуванні «єдиним методологічно доцільним критерієм успішності самостійних занять є дихання», що фокусує в собі всі основні елементи музики (темпо-ритм, динаміка, характер атаки звука, звуковедення; темброво-регістрові, гармонічні та емоційно-образні характеристики) [6, с.106]. Дихання органічно поєднує внутрішній музично-звуковий образ з моторно-пластичним відчуттям. Саме цей зв'язок дозволяє диригенту відпрацьовувати та вдосконалювати потрібні й адекватні музичним уявленням жести без оркестру або концертмейстерів.

Стимулами в пробудженні інтересу до творчій зацікавленості в самостійній роботі студентів з диригування можуть виступати:

- ✓ образні та емоційно-наповненні покази викладача;
- ✓ творча співпраця з концертмейстерами;
- ✓ спостереження за творчо-виконавською діяльністю диригентів, що концертують;
- ✓ учбовий репертуар, що доцільно відбирати спираючись на перспективи виконавського розвитку, та з урахуванням побажань студента щодо включення в програму (хоча б й частково) обраних ним творів;
- ✓ творчі турніри між студентами, що можуть бути створені під час відкритих групових занять з диригування в класі та при організації конкурсних заходів (наприклад: конкурс на краще виконання обов'язкового твору; конкурс «Краща анотація семестру» та ін., при цьому включення до складу журі студентів буде сприяти формуванню в них вміння аналітично оцінювати роботу товаришів).

ОСНОВНІ НАПРЯМИ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ З ДИРИГУВАННЯ НА I-II КУРСАХ

Чітке розуміння основних напрямів позакласної роботи з диригування сприяє раціональній організації часу самостійних занять студентів початкових курсів. Доцільно працювати над розвитком вміння поєднувати, перемежати навчальні завдання, що актуалізуються на різних етапах опанування засад диригентського виконавства. У цьому аспекті велику роль буде відігравати свідоме та активне засвоєння навчального матеріалу під час прослуховування та підготовки до щільно пов'язаних з диригуванням дисциплін, таких як: «Оркестровий клас», «Читання партитур», «Інструментознавство», «Інструментування», «Історія світової музичної культури», «Історія української музики», «Історія виконавства на народних інструментах» «Гармонія», «Поліфонія», «Аналіз музичних форм».

Під час планування та корегування самостійної роботи студентів викладачу, спираючись на метод індивідуального підходу, необхідно постійно оцінювати

особливості прояву психічних реакцій й процесів (темпераменту) студента, рівень розвитку музичних здібностей й ступінь оволодіння навчальним матеріалом. Викладач повинен установити та чітко сформулювати завдання, або коло завдань, що відповідають актуальним проблемам поточного моменту навчального процесу та можуть бути вирішені студентом самостійно, а також обґрунтувати доцільність та необхідність їх самостійного відпрацювання (при необхідності студент може звернутися за допомогою з проханням розбити комплексну задачу на низку простих завдань). Викладачеві необхідно окреслити строки виконання конкретних завдань та проконтролювати якість їх виконання. Більш плідним процес співпраці викладача та студента буде в разі активності зі сторони останнього, що безпосередньо проявляється у систематичному відвідуванні занять з диригування, в якості підготовки до них та в бажанні розв'язати актуальні проблемні моменти навчання.

Робота над постановкою диригентського апарату.

Починаючи роботу над постановкою диригентського апарату, або її вдосконаленням, слід пам'ятати, що фізичний апарат диригента (що керується думкою, волею, почуттям та слухом) зримо увиразнює музично-виконавський задум. Через те що основою диригування є не статичне положення (або поза), а рух, термін «постановка диригентського апарату» – поняття досить умовне. Постановку не слід путати з типовими положеннями частин диригентського апарату на початку виконання. Отже, під постановкою апарату в теорії диригування розуміють «типові рухи рук, що є основою всіх прийомів диригентської техніки»; постановка розглядається як послідовний і систематичний процес навчання раціональним, природним рухам, що базуються на м'язовій свободі та спрямовані на реалізацію конкретних технічних і художніх завдань [6, с. 22]. І якщо техніка містить конкретні виразні засоби диригентського виконання у всьому їх нескінченному різноманітті, то постановка «лише виражає найзагальніші принципи і правила найбільш раціонального їх прояву, витягуючи єдину закономірність з різноманіття прийомів і виразних засобів» [2, с. 38].

Слід чітко розуміти ключові функції окремих частин диригентського апарату та направити зусилля на засвоєння природних форм рухів, що базуються на внутрішній (м'язовій) свободі. Вдалими вправами в цьому напрямку самостійної роботи можуть стати пластичні етюди. Їх зміст полягає в відтворенні рухів, якими людина самохіть користуються в житті (наприклад, взяти з полки будь-яку річ, перекласти уявні предмети, нарисувати щось на уявному екрані тощо).

Повне володіння своїми рухами передбачає правильне і точне чергування напруги і розслаблення. Це чергування відбивається в складових диригентського взмаху (елементи замаху та падіння). Свобода рухів – це раціональне напруження, що чітко відповідає умовам даного руху. Процес розвитку м'язової свободи треба починати з розв'язання загальних причин (фізичного та психологічного плану), що можуть викликати скутість рухів й м'язову напругу. Серед них: природна незграбність, заняття важким фізичною працею та спортом (слід уникати тих видів фізичної активності, що потребують міцної м'язової напруги), незнання партитури, не готовність до занять.

На початковому етапі необхідно працювати над вправністю вільно стояти за пультом, над вмінням контролювати м'язовий тонус перед початком виконання твору (або його фрагменту). Доцільно використовувати рухи більшої амплітуди, щоб уникнути м'язової скутості. Для чіткого утворення рисунків схем тактування слід їх "рисувати" кінцем диригентської палиці на уявному екрані. Його формат та положення можуть бути різними. Вони можуть збільшитися чи зменшитися, або зміститися залежно від динамічних зазначень та тессітурних особливостей твору.

Зазначимо помилки в постановки диригентського апарату, що частіш за все зустрічаються у студентів на початковому етапі та потребують свідомої та дбайливої роботи з метою їх подолання:

- ✓ сковані рухи окремих частин апарату;
- ✓ підняті плечі;
- ✓ прихилена до торсу ліва рука (вона має бути вільно опущена, коли не задіяна в процесі диригування);
- ✓ присідання, підняття на ціпочки під час виконання ауфтактів;
- ✓ повторювані рухи корпусу (нахилення на сильну долю);
- ✓ нахилення голови (вперед чи в сторони) або часті кивки;
- ✓ задрана доверху (опущена вниз, або нахилена вбік) диригентська палиця, а не направлена на виконавців;
- ✓ несвідомі рухи пальців правої руки під час зняття звуку;
- ✓ відсутність цільності під час рухів руки, що виражається в наявності різнопланових випираючих елементів (широко розведені лікті, мізинець, що сторчить);
- ✓ брак візуального контакту з виконавцями під час показу вступів та різноманітних нюансів;
- ✓ відсутність дихання, ауфтактів;
- ✓ монотонність диригування (однакова амплітуда та відсутність позиційного планового та діапазонного різноманіття жестів)
- ✓ брак диференціації функцій правої та лівої руки.

Аналіз цих помилок дозволяє сформулювати деякі узагальнення. Наприклад:

- ✓ ти частини диригентського апарату, що не задіяні під час виконання конкретної художньої задачі, повинні знаходитися у природному положенні;
- ✓ слід уявляти, що звук знаходиться на кінці диригентської палиці, а вона є продовженням руки;
- ✓ за висловом К. Станіславського «взгляд — это непосредственное общение из души в душу».

Корисними методичним посібниками при самостійних заняттях над постановкою диригентського апарату стануть такі праці як підручник С. Казачкова [6], в якому наведено та охарактеризовано загальні принципи процесу формування раціональних диригентських прийомів, а також лекційний курс засновника харківської диригентської школи К.Л.Дорошенко [4].

Робота з партитурою.

Успішність вивчення музичного твору залежить не тільки від індивідуальних особливостей студента (його уваги, темпераменту, рівня розвитку навичок, здатності до аналітичного мислення, від розвитку слуху та наполегливості), а й від

вміння дешифрувати нотний текст. І. Мусін виділяє в роботі з партитурою аналітичний та практичний напрями [12, с 215].

В цілому роботу з партитурою можливо умовно поділити на три основних етапи; ознайомлення → пізнання → виконання.

На етапі загального ознайомлення з твором можливо його прослуховування в аудіо чи відео запису, або в виконанні концертмейстерами, але більш корисним для студента буде самостійне читання-програвання на фортепіано, або на інструменті з фаху (яким він краще володіє), можливо в ескізованому вигляді (виконання фрагментів та окремих елементів фактури: мелодійних голосів, гармонійних поєднань, окремих пасажів, фігурацій і так далі). Робота з партитурою – це процес детального і усестороннього вивчення музичного твору для оркестру. В результаті цього процесу студент отримує цілісне і досить точне уявлення про реальне звучання даного твору, про його художній зміст. Прослуховування ж твору в реальному звучанні чи запису без поєднання з поглибленим вивченням, з детальним аналізом нотного запису не може дати повноцінного знання партитури.

Прочитання і освоєння навіть відносно нескладної партитури вимагає володіння спеціальними навичками. Досвідченому диригентові часто буває досить проглянути партитуру, щоб уявити собі її оркестрове звучання. Метод освоєння партитури шляхом візуального аналізу найбільш економний, проте він можливий лише в тому випадку, якщо що студент володіє відмінно розвиненим внутрішнім музичним слухом і достатнім досвідом. При програванні оркестрової п'єси за фортепіано студент відтворює звуковисотну і метро-ритмічну сторони твору, доповнюючи в своїй уяві тембральне забарвлення, рівень динамічних відтінків, окремі деталі фактури, розвиваючи та вдосконалюючи тим самим свій внутрішній музичний слух. Цей метод у поєднанні зі всебічним аналізом партитури дає досить точне уявлення про музичний зміст того або іншого твору, про його дійсну звучність в оркестрі.

Продовжуючи загальне ознайомлення з партитурою можливо звернувшись до запису твору й при прослуховуванні бажано зосередити увагу на емоційно-образному змісті та драматургії твору, особливостях музичної мови та форми. Така послідовність дій в цілісному оволодінні текстом партитури сприяє формуванню виконавського вміння чути твір внутрішнім слухом. Розкрити емоційно-образну сторону твору буде легше якщо студент знайде час дізнатися про художньо-естетичні пріоритети епохи, в яку жив композитор, про його життєвий шлях та творчий доробок.

Другий етап – це етап ретельної роботи над вивченням деталей, над пошуком, опануванням та відбором адекватних музичному змісту виконавських прийомів, над досягненням логіки розгортання структури та форми музичного твору, його образно-художніми засобами виразності (темпоритмом, динамікою, штрихами, артикуляцією, тембральними особливостями та ін.) та їх відображенням під час диригування.

Процес вивчення деталей оркестрової партитури повинен починатися з детального аналізу. Потрібно визначити музичну форму даного твору, співвідношення його частин, встановити місця кульмінацій, темпових зрушень, простежити за розвитком динаміки і ін. Потім необхідно розібратися в побудові

фактури твору. Фактурою (від лат. «робота», «обробка»; у переносному розумінні – «пристрій», «будова», «конструкція») називається сукупність засобів музичного викладу. У поняття фактури входить все те, що утворює технічний склад всякої музичної звучності (мелодія, бас, акорди, підголоски, акомпанемент, фігурація, віртуозні пасажі, всякого роду орнаментальні прикраси, поліфонічні прийоми і так далі). До фактурних компонентів, або функцій відносяться: мелодія (провідний голос), бас (басовий голос гармонії), гармонія (сукупність гармонійних голосів, за винятком басового), контрапункт або підголосок (мелодія, що контрастує з ведучою або що інколи варіює її). Кожна з названих фактурних функцій може виявлятися вельми багатообразною, в зв'язку від вмісту музики, її стилю, характеру і призначення. Слідє визначити тип фактури і з'ясувати, до якої функції фактури відноситься кожен з голосів партитури.

Оркестрова партитура, що дуже часто справляє враження надзвичайно багатоелементною, насправді складається з многократного повторення одних і тих же елементів в різних регістрах або різних тембрах. Аналізуючи оркестрову фактуру, потрібно визначити, який з голосів відноситься до функції мелодії, баса, гармонії або контрапункту. Після цього потрібно виявити випадки подвоєння голосів і відзначити приналежність їх до тих чи інших оркестрових груп. На цьому етапі роботи з партитурою доцільно буде виконати й коректуру клавірів (співставити з текстом, що наведено в партитурі).

Дуже важно уміти точно розпізнавати фактурні функції і правильно визначати комплекс основних голосів. А також навчитися:

- ✓ охоплювати поглядом одночасно весь партитурний рядок,
- ✓ правильному сприйняттю взаємного розташування голосів по теситурі незалежно від місця їх розташування в партитурі;
- ✓ швидко знаходити бас (читати партитуру знизу-вгору) та мелодичну лінію;
- ✓ читати партії транспонуючих інструментів;
- ✓ вільному сольфеджуванню окремих партій.

При грі партитури на фортепіано або інструменті з фаху а також при диригуванні ансамблем піаністів слід завжди уявляти собі реальне звучання оркестру. Систематично тренуючись, удосконалюючи свої навички роботи з партитурами, треба пам'ятати, що мистецтво читання є не самоціллю, а одним з дієвих засобів пізнання ідейно-художнього змісту, ув'язненого в партитурі. Саме тому освоєння партитури є довгим і планомірним процесом, протягом котрого студент зобов'язаний вивчити твір всесторонньо, скласти свій виконавський план з чіткими диригентськими намірами. Лише тоді він зможе упевнено з'явитися перед виконавцями і переконливо розкрити творчий задум композитора.

На заключному етапі роботи над партитурою необхідно остаточно визначити музично-образні задачі й шляхи їх технічного вирішення, щоб найбільш переконливо втілити в життя задум композитора. Твір необхідно диригувати напам'ять цілком з урахуванням всього комплексу музичних засобів виразності.

Робота з аудіо та відео матеріалами, відвідування концертів.

Цей напрям самостійної роботи студентів повинен буде спрямований на розвиток музичного слуху та формування доробку слухових уявлень, музикального смаку, відчуття стилю, виконавської інтуїції.

При прослуховуванні творів доцільно звертатися до декількох виконавських версій, та аналізувати їх особливості, виділяючи більш переконливі варіанти. Якщо твір, що входить до учбової програми є частиною циклу, необхідно знайти час на знайомство з усіма частинами, це дозволить виявити та усвідомити його смислові та художні особливості. Слід обов'язково встановлювати та запам'ятовувати ім'я диригентів, що виконували запис твору, а також бажано володіти інформацією про особливості їх біографії та виконавської діяльності. Варто прослуховувати аудіо записи слідкуючи за нотним текстом (з партитурою). Не слід сприймати знайдені інтерпретаційні версії як нормативи виконання того чи іншого твору та копіювати їх в особистій диригентській практиці. Пам'ятайте, що прослуховування музичного матеріалу притупляють увагу. Слід чітко розділяти слухацьку та виконавську позицію та не намагатися “диригувати” твір під час прослуховування. Але зазначене не виключає активної аналітичної роботи, спрямованої, наприклад, на вибір переконливих варіантів диригентської аплікатури, пов'язаної, на самперед, з доцільним та переконливим застосуванням різних схем тактування та їх послідовних комбінацій.

Робота з відео матеріалом може бути корисною не тільки в плані розвитку музично-слухових уявлень, а й аспекті розширення діапазону сприймань виразної сторони диригентської техніки.

Слід користуватися можливістю відвідувати виступи симфонічних оркестрів, та оркестрів народних інструментів, зокрема якщо в програмі концертів є твори з навчального репертуару. Ще однією мотивацією що до самостійного розвитку активної слухацької позиції є бажання познайомитись з виконавською діяльністю диригентів, що гастролують. Це дає можливість розширити уяву про інтерпретаційно-технічну сторону різних диригентських шкіл. Бажано заздалегідь познайомитись з партитурами творів на предмет вияву технічних труднощів. Їх аналіз та спостереження за засобами їх розв'язання диригентами під час виступу зроблять самостійну слухацьку роботу студента з диригування більш корисною та плідною. Навидь якщо не знайшлося часу на попереднє знайомство з нотними записами творів концертної програми, під час відвідування виступу слід спостерігати за індивідуальними прийомами показу зміни тему, динамічних відтінків, артикуляції, вступів, фермат та ін. технічних елементів диригування. Не слід залишати поза увагою манеру сценічної поведінки диригента – особливості виходу, поклін, підготовчі до гри жести, виказ вдячності виконавцям за співпрацю та ін.

Відвідування та участь у відкритих уроках з диригування, активна виконавська позиція на уроках оркестрового класу також будуть сприяти становленню та розвитку основ диригентської майстерності. Гра в оркестрі не тільки розвиває різні сторони виконавських здібностей музикантів (почуття ансамблю, ритму, читання нот з листа, чуття гармонії, тембрових барв, розширює знання репертуару, формує художній смак), а також творить музиканта-диригента. Під час гри в оркестрі виконавець-диригент спостерігає за роботою досвідченого керівника. Бачить, якими технічними прийомами користується він для досягнення того чи іншого художнього результату, як глибоке знання партитури, активність, цілеспрямованість у розкритті задуму композитора об'єднують оркестрантів в

музикантів-однодумців. Ці спостереження надають впевненості молодому диригенту під час роботи в класі диригування.

Робота з науково-методичною літературою.

Джерела, які доцільно використовувати в процесі самопідготовки до занять по диригуванню, за змістом можуть бути розподілені на такі групи:

- ✓ науково-методична література з питань основ диригентської техніки;
- ✓ дослідницька література з питань психології виховання диригента та психологічних особливостей диригентської професії;
- ✓ джерела бібліографічного характеру (творчість видатних диригентів та композиторів) та праці з історії музики й аналізу музичних форм;
- ✓ довідкова література (словники, довідники, хрестоматії);
- ✓ музикознавчі праці з питань історії музики (присвячені розгляду особливостей розвитку музичних стилів, жанрів, форм та творчості композиторів).

З метою розширення обсягу опанованої літератури рекомендується звертатися до різних джерел та використовувати спеціалізовану літературу для заповнення вільного часу. Ознайомлення з різними підходами до опису та трактування основних диригентських навичок (під час праці з методичною літературою з техніки диригування), їх аналіз та співставлення дозволить скоріше знайти, сформулювати та переконливо аргументувати свій особистий варіант погляду на шляхи подолання конкретних технічних прийомів. Якщо мова та стиль тієї чи нашої праці викликає деякі труднощі сприйняття, її слід відкласти, та звернутися до більш доступних джерел, або звернутися за допомогою до викладача. Коли окремі положення з прочитаних матеріалів знаходять відгук у свідомості та формують нові ракурси сприйняття будь-якого явища, їх доцільно фіксувати та виносити на колективне обговорення, проводячи дискусії на теми прочитаної літератури з диригування зі своїми сокурсниками, викладачами та концертмейстерами.

Написання анотацій.

Цей напрям самостійної роботи студентів з диригування сприяє розвитку вміння аналітично працювати з науково-методичною літературою та здібності до узагальнення свого виконавського доробка.

Анотації у вигляді рукопису (українською або російською мовами) надаються на перевірку екзаменаційній комісії під час іспиту (заліку). Їх бажано записувати в окремий зошит з диригування на титульному листі якого повинні бути зазначені П.І.Б. студента та клас викладача. В оформленні відпрацьованих матеріалів, пропонується дотримуватися загальних норм та розподіляти оброблену інформацію за принципом від загальних, об'єктивних положень до суб'єктивних особистих спостережень.

Орієнтовний план анотації до творів з програми по диригуванню.

- ✓ Відомості про композитора, його творчість (стиль, жанри) та її значення в історії розвитку музичного мистецтва.
- ✓ Історія створення музичного твору (циклу). Роль та функції п'єси у циклі.
- ✓ Назва та склад оркестру, що зазначений у партитурі. Назви груп та інструментів (при необхідності їх переклад). Особливості нотного запису партій (вказати напрям на інтервал транспорту).

- ✓ Аналіз музичної форми та тонального плану твору.
- ✓ Особливості тематизму та засобів музичної виразності.
- ✓ Темпові зазначення (при необхідності з перекладом) та тактові розміри (вказати всі варіанти, що зустрічаються в партитурі твору).
- ✓ Особливості застосування схем тактування та їх графічні ілюстрації.
- ✓ Переклад та трактування термінології, що зустрічається в партитурі.
- ✓ Диригентські вміння та навички, що були здобуті в процесі роботи над твором.

Не слід формально відноситись до написання анотацій й бездумно переписувати знайдену інформацію, необхідно спрямовувати зусилля на розвиток музикознавчого, наукового підходу. Іншими словами, слід аналізувати знайдений матеріал та фіксувати результати аналітичної роботи й особисті спостереження та висновки, що були виявлені під час роботи над цим твором (в процесі опанування засобів диригентської виразності).

Застереігаючи від помилок, зазначимо моменти, на які слід звернути увагу.

Анотація (від лат. *annotatio* — примітка, зауваження, коментар; рос. — аннотация) — це коротка характеристика матеріалу, що представляється. Виходячи з походження та тлумачення слова, контролюйте масштаб цієї письмової роботи. Вона повинна зафіксувати зміст процесу навчання — знання, навички та вміння.

Знання — розуміння, збереження в пам'яті і вміння відтворювати і застосовувати основні факти науки і теоретичні узагальнення (будь-яке знання виражене в поняттях, категоріях, принципах, законах, закономірностях, фактах, ідеях, символах, концепціях, гіпотезах, теоріях). Навички — складаються з простих і поєднаних прийомів діяльності, з прийомів контролю і регулювання. Навик розглядається як складовий елемент уміння, як автоматизована дія, доведена до високої міри досконалості. Уміння — це володіння способами (прийомами, діями) вживання засвоєваних знань з практики. Уміння включають знання і навички.

Назви схем тактування не можуть співпадати з розміром такту, тому, що в диригуванні не має схем на $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{4}$, $\frac{6}{8}$, а існують двох-, трьох-, чотирьох дольні схеми тактування, або схема «на 2», «на 3», «на 4» та ін.

Склад оркестру слід фіксувати у вигляді 3-х (або 2-х) колонок. В першій — назви інструментів у тому вигляді (мова та послідовність) як й в партитурі; в другий, якщо необхідно, слід вказати переклад назв російською або українською мовами; в третій колонці напроти назв транспонуючих інструментів слід вказати напрям на інтервал транспорту. При перекладі з італійського (або німецького, французького) назв інструментів зверніть увагу на закінчення. Пам'ятайте що назви інструментів домрового сімейству вказують на різновиди: 3-х (мала, альтова, басова) або 4-х (прима, альт, тенор) струнні.

Описання особливостей формоутворення та тонального розвитку твору, для більшої лаконічності можливо зменшити, залишивши лише назву музичної форми та її схематичне зображення, що включає скорочені назви розділів, їх масштаб (кількість тактів) та тональний план.

Виходячи з наведеного вище, «знайомство з творчістю композитора» не можливо віднести до диригентських вмінь та навичок, здобутих в процесі роботи над твором.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ОСНОВНА:

1. Гинзбург Л. Избранное : Дирижеры и оркестры [Текст]. Вопросы теории и практики дирижирования / Лео Гинзбург ; [общ. ред. В. П. Варунца]. — М. : Сов. композитор, 1981. — 303 с.
2. Дирижёрское исполнительство : практика, история, эстетика [Текст] / [ред.-сост., авт. вступ. ст., доп. и коммент. Лео Гинзбург]. — М. : Музыка, 1975. — 632 с.
3. Диригування. Загальний курс: Програма для вищих навчальних закладів культури та мистецтв III-IV рівнів акредитації код та напрям підготовки Бакалаврів: 6.020204 Музичне мистецтво, спеціалізація – „Народні інструменти” / харк. націонал. унів. мистецтв; Уклад.: А. М. Стрілець – Х.: ХНУМ, 2011. – 18 с.
4. Дорошенко К.Л. Лекции по методике преподавания дирижирования [Рукопись] — 57 с.
5. Ержемский Г. Л. Психология дирижирования : неkot. вопр. исполн. и творч. взаимодействия дирижера с муз. коллективом [Текст] / Г. Л. Ержемский. — М. : Музыка, 1988. — 80 с.
6. Казачков С. А. Дирижёрский аппарат и его постановка [Текст] : учеб. пособие для муз. вузов / С. Казачков. — М. : Музыка, 1967. — 112 с.
7. Казачков С. А. От урока к концерту [Текст] / С. А. Казачков. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1990. — 344 с.
8. Канерштейн М. Вопросы дирижирования [Текст] : учеб. пособие для муз. вузов / М. Канерштейн. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Музыка, 1972. — 256 с.
9. Колесса Н. Ф. Основы техники дирижирования [Текст] / Н. Ф. Колесса. — К. : Муз. Україна, 1981. — 208 с.
10. Малько Н. А. Основы техники дирижирования [Текст] / Н. Малько ; [пер. Б. Малько]. — М. ; Л. : Музыка, 1965. — 220 с.
11. Мусин И. А. О воспитании дирижёра : очерки [Текст] / И. А. Мусин. — М. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1987. — 247 с.
12. Мусин И. А. Техника дирижирования [Текст] / И. Мусин. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1967. — 352 с.
13. Мюнш Ш. Я — дирижёр [Текст] / Ш. Мюнш ; [пер. с фр. Н. Н. Савинова]. — [3-е изд.] — М. : Музыка, 1982. — 64 с.

ДОДАТКОВА:

14. Андреев В. В. Материалы и документы [Текст] / В. В. Андреев ; [сост., текстолог. подгот., прим. Б. Б. Грановского]. — М. : Музыка, 1986. — 352 с.
15. Ансерме Э. Беседы о музыке [Текст] / Эрнест Ансерме ; [пер. с фр. Е. Ф. Бронфин, В. Н. Александровой]. — [2-е изд.]. — Л. : Музыка, 1985. — 104 с.
16. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс. Кн. 1 и 2 [Текст] / Б. Асафьев (Игорь Глебов). — Изд. 3-е. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1971. — 376 с.

17. Багриновский М. М. Основы техники дирижирования [Текст] : краткое учеб.-метод. пособие для дирижеров хор. и инструм. коллективов худож. самодеятельности / М. Багриновский. — М., 1963. — 103 с.
18. Безбородова Л. А. Дирижирование [Текст] : учеб. пособие / Л. А. Безбородова. — М. : Просвещение, 1990. — 158 с. — (Учебное пособие для педагогических институтов и училищ).
19. Берліоз Г. Дирижёр оркестра [Текст] / Гектор Берліоз ; пер. с фр. П. Шуровский. — 2-е испр. изд. — М. : П. Юргенсон, 1893. — 43 с.
20. Благодатов Г. И. История симфонического оркестра [Текст] / Г. Благодатов. — Л. : Музыка, 1969. — 312 с.
21. Богданов-Березовский В. М. Советский дирижер: очерк деятельности Е. А. Мравинского [Текст] / В. Богданов-Березовский. — Л. : Гос. муз. изд-во, 1956. — 284 с.
22. Боулт А. Мысли о дирижировании [Текст] / Андриан Боулт ; пер. с англ. А. Афониной // Исполнительское искусство зарубежных стран : [сб. ст. / сост. Георгия Эдельмана]. — М., 1975. — Вып. 7. — С. 134—189.
23. Вальтер Б. О музыке и музицировании [Текст] / Бруно Вальтер // Исполнительское искусство зарубежных стран / [сост. и ред. переводов Георгия Эдельмана]. — М., 1962. — Вып. 1. — С. 3—118.
24. Вальтер Б. Тема с вариациями: воспоминания и размышления / Бруно Вальтер // Исполнительское искусство зарубежных стран / [сост., ред. перевода и послесл. Георгия Эдельмана]. — М., 1969. — Вып. 4. — С. 11—298.
25. Варакута В. Музыкальная ритмика как элемент дирижерского мышления [Текст] / В. Варакута // Наук. вісн. / Одеська держ. муз. акад. ім. А. В. Неждженої. — Одеса, 2003. — Вип. 4, кн. 1 : Музичне мистецтво і культура. — С. 227—232.
26. Вейнгартнер Ф. Дирижер [Текст] / Ф. Вейнгартнер ; перевод Н. Кравец // Дирижерское исполнительство : практика, история, эстетика / [ред.-сост., авт. вступ. ст., доп. и коммент. Лео Гинзбург]. — М., 1976. — С. 182—193.
27. Вейнгартнер Ф. Исполнение классических симфоний. Советы дирижерам. Т. 1. Бетховен [Текст] / Феликс Вейнгартнер ; [перевод М. В. Юдиной ; под ред. П. А. Вульфуса]. — М. : Музыка, 1965. — 308 с.
28. Вейнгартнер Ф. ...О дирижировании = Über das Dirigieren [Текст] / Феликс Вейнгартнер ; перев. с 5-го нем. изд. Е. В. Гиппиуса под ред. Н. А. Малько и с предисл. авт. к рус. изд. — Л. : Тритон, 1927. — 46 с.
29. Веприк А. Очерки по вопросам оркестровых стилей [Текст] / А. Веприк. — М. : Сов. композитор, 1961. — 454 с.
30. Видор Ш-М. Техника современного оркестра [Текст] / Шарль-Мари Видор ; пер. с 7-го фр. изд., ред. и доп. Дм. Рогаль-Левицкого. — М. : Гос. муз. изд-во, 1938. — 488 с.
31. Вуд Г. О дирижировании [Текст] / Генри Вуд ; пер. с англ., предисл. и примеч. Н. П. Аносова. — М. : Гос. муз. изд-во, 1958. — 104 с.
32. Гаук А. В. Мемуары. Избранные статьи. Воспоминания современников [Текст] / Александр Васильевич Гаук ; [сост. и общ. ред. Л. П. Гаук и др.]. — М. : Сов. композитор, 1972. — 263 с.

33. Голованов Н. С. Литературное наследие. Переписка. Воспоминания современников [Текст] / Н. С. Голованов ; [ред.-сост. Е. А. Грошева]. — М. : Сов. композитор, 1982. — 296 с.
34. Грум-Гржимайло Т. Н. Об искусстве дирижера [Текст] / Т. Н. Грум-Гржимайло. — М. : Знание, 1973. — 40 с. — (Новое в жизни, науке и технике. Серия «Искусство» ; [вып.] 7).
35. Дехант Г. Дирижирование: Теория и практика музыкальной интерпретации [Текст] / Герман Дехант ; пер.: Н. Д. Зусман [и др.]. — Н. Новгород : ДЕКОМ, 2000. — 446 с.
36. Еремиаш О. Практические советы по дирижированию [Текст] / Отакар Еремиаш ; под ред.: В. С. Смирнова. — М. : Музыка, 1964. — 72 с.
37. Ержемский Г. Л. Дирижеру XXI века [Текст] : психолингвистика профессии / Г. Л. Ержемский. — СПб. : Деан, 2007. — 239 с.
38. Ержемский Г. Л. Закономерности и парадоксы дирижирования [Текст] / Г. Л. Ержемский. — СПб. : Деан, 1993. — 258 с.
39. Завадинський Д. Вибір диригентських схем [Текст] / Д. Завадинський // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 41—77.
40. Иванов-Радкевич А. П. О воспитании дирижера [Текст] / А. Иванов-Радкевич. — М. : Музыка, 1977. — 79 с.
41. Имханицкий М. История исполнительства на русских народных инструментах [Текст] : учеб. пособие для муз. вузов и уч-щ / М. И. Имханицкий. — М. : РАМ им. Гнесиных, 2002. — 352 с.
42. Искусство Артура Тосканини : воспоминания, биограф. материалы [Текст] / [сост. Л. Тарасов]. — Л. : Музыка, ленингр. отд-ние, 1974. — 272 с.
43. Иванов П. Оркестр українських народних інструментів [Текст] / П. Иванов. — К. : Муз. Україна, 1981. — 230 с.
44. Кан Э. Элементы дирижирования [Текст] : пер. с англ. / Э. Кан. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1980. — 216 с.
45. Канерштейн М. Про методику навчання диригентів [Текст] / М. Канерштейн. // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 5—32.
46. Кан-Шпейер Р. Руководство по дирижированию [Текст] / Р. Кан-Шпейер ; пер. И. Шрайбера // Дирижерское исполнительство : практика, история, эстетика / [ред.-сост., авт. вступ. ст., доп. и коммент. Лео Гинзбург]. — М., 1976. — С. 280—311.
47. Каргин А. С. Работа с самодеятельным оркестром русских народных инструментов [Текст] / А. Каргин. — 2-е, доп. изд. — М. : Музыка, 1984. — 168 с. — (Художественной самодеятельности).
48. Клемперер О. Беседы об искусстве [Текст] / Отто Клемперер ; вступ. заметка, примеч. и перевод Г. Юдина // Сов. музыка. — 1989. — № 2. — С. 92—108.
49. Колесса М. Диференційовані жести у диригуванні [Текст] / М. Колесса. // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 33—41.

50. Кондрашин К. П. Мир дирижёра (технология вдохновения) [Текст]: бес. с канд. психол. наук В. Ражниковым / К. Кондрашин — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1976. — 192 с.
51. Кондрашин К. П. О дирижерском искусстве [Текст] / К. Кондрашин ; сост., вступ. ст., общ. ред. С. М. Хентовой. — Л. ; М. : Сов. композитор, 1970. — 152 с.
52. Косачева Р. Из бесед с Г. Н. Рождественским. О музыкальном искусстве и творчестве дирижера [Текст] / Р. Косачева // Мастерство музыканта-исполнителя : [сб. ст. / редкол.: ... Я. Мильштейн (сост.) и др.]. — М., 1976. — С. 307—334.
53. Кофман Р. И. Виховання диригента: психологічні особливості [Текст] / Р. Кофман. — К. : Муз. Україна, 1986. — 40 с. — (Музикантові-педагогу).
54. Лист Ф. Письмо о дирижировании : ответ критикам [Текст] / Ф. Лист // Избранные статьи / Ф. Лист ; [предисл. и общ. ред. Я. Мильштейна ; переводы А. Бобовича и Н. Мамуна]. — М., 1959. — С. 157—159.
55. Лошков Ю. И. Творчество В. А. Комаренка и народно-инструментальное исполнительство в Слободской Украине (первая половина XX столетия) [Текст] : автореф. дис. ... канд. искусствовед. : спец. 17.00.01 — теория та история культуры / Лошков Юрий Иванович. — Харьков, 2000. — 19 с.
56. Лукьянченко П. Е. Светланов — Дирижер. Композитор. Пианист [Текст] / П. В. Лукьянченко — М. : Музыка, 1987 — 163 с.
57. Мазель Л. Строеие музыкальных произведений [Текст] : учеб. пособие для муз. вузов / Л. Мазель. — Изд. 3-е. — М. : Музыка, 1986. — 528 с.
58. Макаренко Г. Творчість диригента: естетична цінність гармонії [Текст] / Герман Макаренко // Київське музикознавство : зб. ст. / Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського [та ін.]. — К., 2007. — Вип. 23 : Культурологія та мистецтвознавство. — С. 160—170.
59. Малер Г. Письма. Воспоминания [Текст] / Густав Малер. — изд. 2-е, доп. — М. : Музыка, 1968. — 608 с.
60. Малько Н. А. Воспоминания, статьи, письма [Текст] / Н. А. Малько ; [общ. ред. А. Н. Раабена]. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1972. — 383 с.
61. Маркевич И. Дирижер, оркестр, партитура [Текст] / И. Маркевич ; пер. с фр. Николай Аносов // Сов. музыка. — 1963. — № 2. — С. 75—78.
62. Маталаев Л. Н. Основы дирижёрской техники [Текст] / Л. Н. Маталаев. — М. : Сов. композитор, 1986. — 207 с.
63. Мелик-Пашаев А. Ш. Воспоминания. Статьи. Материалы [Текст] / А. Ш. Мелик-Пашаев ; [сост. Р. В. Глезер и др. ; ред. Р. В. Глезер и А. А. Мелик-Пашаева]. — М. : Музыка, 1976. — 304 с.
64. Меньков А. Н. С. Голованов — интерпретатор «Бориса Годунова» М. П. Мусоргского [Текст] / А. Меньков // Музыкальное исполнительство и современность : [сб. ст. / сост. М. А. Смирнов]. — М., 1988. — Вып. I. — С. 240—270.
65. Модр А. Музыкальные инструменты [Текст] / Антонин Модр ; [пер. с чеш. Л. А. Александровой]. — М. : Гос. муз. изд-во, 1959. — 268 с., 64 с. ил.

66. Мохов Н. Исполнительный анализ партитуры для оркестра русских народных инструментов [Текст] / Н. Мохов. — М. : Музыка, 1968. — 61 с.
67. Мохо́нько, А. П. Методика репетиционного процесса [Текст] : учеб. пособие для студентов муз.-пед. фак. ин-та искусств и культуры / А.П. Мохо́нько. — Гос. ком. Рос. Федерации по высш. образованию, Кемеров. гос. ин-т искусств и культуры. — Кемерово : Кузбассвуиздат, 1995. — 158 с.
68. Нейгауз Г. Об искусстве фортепианной игры [Текст] / Г. Нейгауз. — М. : Музыка, 1967. — 240 с.
69. Ольхов К. А. Теоретические основы дирижёрской техники [Текст] / К. А. Ольхов. — [2-е изд.]. — Л. : Музыка, 1984. — 160 с.
70. Пазовский А. М. Записки дирижёра [Текст] / А. М. Пазовский ; общ. ред. В. Кухарского. — 2-е изд. — М. : Сов. композитор, 1968. — 559 с.
71. Пересада А. Оркестры русских народных инструментов [Текст] / А. Пересада. — М. : Советский композитор, 1985. — 250 с.
72. Питання диригентської майстерності [Текст] : [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — 184 с.
73. Поздняков А. Б. Дирижер-аккомпаниатор : некот. вопр. орк. аккомпанемента [Текст] : учеб. пособие / А. Б. Поздняков. — М. : ГМПИ им. Гнесиных, 1975. — 64, [4] с.
74. Плужніков В. М. Професія диригента та шляхи її формування в західноєвропейській театральній-концертній практиці ХІХ століття [Текст] : автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 — муз. мистецтво / Плужніков В. М. — Харківський державний університет мистецтв ім. І. П. Котляревського. — Харків, 2006. — 16 с.
75. Поляков О. И. Язык дирижирования [Текст] / О. Поляков. — К. : Муз. Україна, 1987. — 96 с. — (Музыканту-педагогу).
76. Поляков О. Семіотичні особливості складових частин знакової системи диригування [Текст] / О. Поляков // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 167—183.
77. Профессия — дирижер : [ответы известных дирижеров на вопросы «круглого стола» по пробл. дир. искусства] // Сов. музыка. — 1980. — № 7. — С. 32—42 ; 1981. — № 7. — С. 77—83 ; 1981. — № 11. — С. 93—100.
78. Рахлин Н. Статьи. Интервью. Воспоминания [Текст] / Натан Рахлин ; под общ. ред. Г. Я. Юдина. — М. : Сов. композитор, 1990. — 192 с.
79. Римский-Корсаков Н. А. Эпидемия дирижерства [Текст] / Н. Римский-Корсаков // Полн. собр. соч. / Н. Римский Корсаков. — М., 1963. — Т. 2. — С. 31—38.
80. Робинсон П. Караян [Текст]: [пер. с англ.] / Пол Робинсон. — М. : Прогресс, 1981. — 168 с.
81. Рогаль-Левицкий Д. Беседы об оркестре [Текст] / Дм. Рогаль-Левицкий. — М. : Гос. муз. изд-во, 1961. — 288 с.
82. Рогаль-Левицкий Д. Современный оркестр. [В 4 т.] Т. 4 / Дм. Рогаль-Левицкий. — М. : Музгиз, 1956. — 316 с.
83. Рождественский Г. Мысли о музыке [Текст] / Г. Рождественский. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1975. — 134 с.

- 84.Рождественский Г. Н. Дирижёрская аппликатура [Текст] / Г. Рождественский. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1974. — 104 с.
- 85.Рождественский Г. Н. Треугольники. [Текст] / Г. Рождественский. — М. : Слово, 2001. — 112 с.
- 86.Рождественский Г. Прембулы : [сб. муз.-публиц. эссе] / Геннадий Рождественский ; [сост. и авт. предисл. Г. С. Алфеевская]. — М. Сов. композитор, 1989. — 233 с.
- 87.Розумний І. Практичний посібник з диригування [Текст] / І. Розумний — К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1959. —167 с.
- 88.Сараджев К. Статьи, воспоминания [Текст] / К.С. Сараджев; ред. Тигранов, Г. — М. : Советский композитор, 1962. —116 с.
- 89.Светланов Е. Ф. Музыка сегодня [Текст] : сб. ст., рецензий, очерков / Евгений Светланов. — Изд. 3-е, испр. и доп. — М. : Сов. композитор, 1985. — 272 с.
- 90.Сивизьянов А. С. Проблема мышечной свободы дирижера хора (начальное обучение) [Текст] / А. Сивизьянов. — М. : Музыка, 1983. — 56 с.
- 91.Сидельников Л. Отечественное симфоническое исполнительство: проблемы и история / Л. Сидельников // Музыкальное исполнительство и современность : [сб. ст. / сост. М. А. Смирнова]. — М., 1988. — Вып. 1. — С. 87—127.
- 92.Сидельников Л. Симфоническое исполнительство. Теория и эстетика : ист. очерк [Текст] / Л. Сидельников. — М. : Сов. композитор, 1991. — 288 с.
- 93.Скребков С. Художественные принципы музыкальных стилей [Текст] / С. Скребков. — М. : Музыка, 1973. — 448 с.
- 94.Смирнов Б. Ф. Дирижерское искусство как художественный и социокультурный феномен [Текст] : автореф. дис. на соиск. ученой степ. д-ра искусствоведения : спец. 17.00.02 / Борис Федорович Смирнов. — СПб. : [б. и.], 2004. — 28 с.
- 95.Современные дирижеры [Текст] / сост. Л. Григорьев и Я. Платек. — М. : Сов. композитор, 1969. — 324 с.
- 96.Станиславский К. Работа актера над собой. Ч. 1: Работа над собой в творческом процессе переживания [Текст] : Дневник ученика / К. С. Станиславский. — М. : Искусство, 1985. — 424 с.
- 97.Стоковский Л. Музыка для всех нас [Текст] / Леопольд Стоковский ; [пер. А. Л. Барановой ; под общ. ред. Г. М. Шнеерсона]. — М. : Сов. композитор, 1963. — 216 с.
- 98.Тилес Б. Я. Дирижер в оперном театре [Текст] / Б. Тилес. — Л. : Музыка, Ленингр. отд-ние, 1974. — 88 с.
- 99.Тимофеев Ю. Руководство для начинающего дирижера : опыт изложения осн. элементов техники дирижирования [Текст] / Юрий Тимофеев. — 2-е испр. и доп. изд. — М. : ОГИЗ : Музгиз, 1935. — 136 с.
- 100.Тольба В. Проблемы виконавства [Текст] / В.Тольба // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 78—105.

101. Турчак С. Деякі аспекти роботи диригента в оперному театрі [Текст] / С. Турчак // Питання диригентської майстерності: [зб. ст.] / упоряд. М. Канерштейн. — К. : Муз. Україна, 1980. — С. 106—119.
102. Фомин В. С. Оркестр и дирижер / В. Фомин. — Л. : Музыка, 1969. — 56 с.
103. Фомин В. С. Оркестром дирижирует Мравинский [Текст] / В. Фомин. — Л. : Музыка, ленингр. отд-ние, 1976. — 168 с.
104. Фуртвенглер В. Из литературного наследия [Текст] / Вильгельм Фуртвенглер // Исполнительское искусство зарубежных стран : [сост. и ред. переводов Георгия Эдельмана]. — М. : Музыка, 1966. — Вып. 2. — С. 146—187.
105. Хайкин Б. Э. Беседы о дирижёрском мастерстве [Текст] : статьи / Б. Хайкин. — М. : Сов. композитор, 1984. — 240 с.
106. Хентова С. М. Подвиг Тосканини [Текст] / С. Хентова. — М. : Музыка, 1972. — 40 с. — (Рассказы о музыке для школьников).
107. Холопова В. Формы музыкальных произведений [Текст] : учеб. пособие / В. Н. Холопова. — СПб. : Лань, 2001. — 491 с.
108. Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра [Текст] / М. Чулаки. — Изд. 3-е. — М. : Музыка, 1972. — 176 с.
109. Чунин В. Современный русский народный оркестр [Текст] : метод. пособие для рук. самодеят. коллективов / В. Чунин. — М. : Музыка, 1981. — 96 с. — (Художественной самодеятельности).
110. Щедрин И. И. Обучение и воспитание дирижера [Текст] : учеб. пособие по методике преподавания дирижирования оркестром рус. нар. инструментов / И. И. Щедрин; Челяб. гос. ин-т искусства и культуры. — Челябинск : [б. и.], 1997. — 119 с.
111. Шеметов П. Школа концертно-дирижерского искусства [Текст] / Павел Шеметов. — Х. : Лівий берег, 2004. — 304 с.
112. Штраус Р. Размышления и воспоминания. Замечания к исполнению симфоний Бетховена [Текст] / Рихард Штраус // Исполнительское искусство зарубежных стран / [сост. Георгия Эдельмана]. — М., 1975. — Вып. 7. — С. 24—133.
113. Яковлев В. Чайковский — дирижер [Текст] / В. Яковлев // Сов. музыка. — 1940. — № 5/6. — С. 130—132.